

Л. М. МАЗАН. ПОНЯТТЯ «ДІЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ У ЧАСІ» В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОГО ПРАВОРОЗУМІННЯ

Здійснено загальнотеоретичну характеристику поняття «дія нормативно-правових актів у часі». Дано визначення дії нормативно-правових актів у часі, розкрито її сутність і зміст.

Ключові слова: *нормативно-правовий акт, дія права.*

Проведено общетеоретический анализ понятия «действие нормативно-правовых актов во времени». Дано определение действия нормативно-правовых актов во времени, раскрыто его сущность и содержание на современном этапе правовопонимания.

Ключевые слова: *нормативно-правовой акт, действие права.*

In the article analysis the general theoretical description of the concept «the action normative-legal acts in time». It was given definition of action of the normative-legal acts in time, revealed his nature and content at the present stage understanding of the law.

Key words: *the normative-legal act, the action, the action of law, the action normative-legal acts in time.*

Важливою запорукою і складовою успішного державотворення незалежної України є впорядкування суспільних відносин за допомогою права і правових засобів. Забезпечення правового регулювання в державі тісно пов'язане з правильним застосуванням та чітким визначенням меж дії нормативно-правових актів у часі. Сучасна Україна, прагнучи визнання себе як демократичної, правової держави намагається виробити чіткий порядок дії нормативно-правових актів у часі.

Нормативно-правовий акт є уособленням цілей, які ставить перед собою законодавець, втілюючи в життя ту чи іншу правову норму, що, врешті-решт, закріплює міру майбутньої поведінки суб'єктів права. Чинність нормативно-правового акту без його дії не зумовлює виникнення, зміни чи припинення прав та обов'язків суб'єктів правовідносин. В свою чергу, час у праві – це природний фактор, з яким пов'язані різні правові наслідки: виникнення, зміна, припинення правовідносин¹. Право не може існувати поза часом. В цьому векторі досить слушно висловився відомий французький теоретик права Ж.-Л. Бержель, який зазначив, що право не може ігнорувати реальність часу, так званий фактор часу, який первинно закладений як механізм запуску в дію його нормативно-правових актів². Таким чином, час є одним з об'єктів правового регулювання, над яким право встановлює свою владу, а держава використовує час в своїх інтересах. По суті, час є те, що встановлено в нормативно-правових актах відносно порядку його обчислення. Більше того, час необхідний настільки, наскільки він володіє властивостями регулювати суспільні відносини, тобто прово використовує керуючу (регулюючу) функцію часу³.

Як слушно зазначає А.М. Анісов, «світ без часу – це первозданий хаос, в якому немає ні «раніше», ні «пізніше»⁴. З метою уникнення правового хаосу серед правового життя законотворці намагаються упорядкувати порядок введення в дію та припинення дії нормативно-правових актів, а правознавці, в свою чергу, намагаються дати наукове пояснення всім правовим явищам пов'язаним з дією

© МАЗАН Лариса Михайлівна – аспірантка кафедри теорії та історії держави і права Інституту політології та права Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

нормативно-правових актів та займаються пошуками ідеальних «моделей» дії нормативно-правових актів у часі.

Часові параметри дії нормативно-правових актів викликають чимало дискусій серед науковців та являють собою одну з найскладніших проблем юриспруденції. Маючи за мету вивчення відповідного понятійного апарату, який би характеризував дію нормативно-правових актів у часі, автор ставить своїм завданням провести аналіз цього складного поняття, здійснити загальнотеоретичну характеристику та дати визначення дії нормативно-правових актів у часі. Все це має не тільки пізнавальне, але й практичне значення для підвищення ефективності законодавства, вдосконалення правового регулювання, зміцнення законності, розвитку системи державного управління.

Не можна сказати, що зазначене питання взагалі залишене поза увагою в юридичній науці, серед учених-теоретиків, наукові дослідження яких торкалися питання дії нормативно-правових актів у часі, можна відмітити П.О. Недбайла, А.О. Тілле, М.Д. Шаргородського, В.О. Туманова, М.І. Блума, Г.В. Швекова, С.С. Алексєєва, В.М. Кудрявцева, Д.М. Бахраха, О.В. Пушняка, А.М. Єрасова, Л.О. Макаренко, І.Г. Оборотова, М.О. Теплюка, О.І. Ющика, Р.О. Гаврилюка, Ю.А. Пономаренка, О.В. Підлобної, О.В. Гетманцева та інших. Водночас, проблема потребує подальшої розробки у світлі сучасних процесів державно-правового будівництва, що обумовлено потребою поглибити наукові напрацювання щодо даної проблеми.

Як будь-яка об'єктивна реальність, вказує А.О. Тілле, закон діє в часі й просторі. Зв'язок правової норми з простором і часом виражається, зокрема, в тому, що саме створення правової норми є актом, який здійснюється в часі і просторі. Кожна норма визначає, в якому місці і в який момент поведінка, що вимагається приписати правової норми, повинна здійснюватись, і, таким чином, її дія має одночасно просторовий і часовий характер. Навіть коли час і місце дії норми не обмежені, це не означає, що її дія не залежить від простору і часу, оскільки явище до якого застосовується правова норма, відбувається завжди у визначений час та у визначеному місці⁵. Та ще у другій половині ХХ ст. теоретик права С.С. Алексєєв сформулював положення, згідно з яким основним і найважливішим серед вимірів меж дії нормативного акта є його дія в часі⁶. Водночас часовий вимір правового середовища є однією з найважливіших конструкцій права. З одного боку, час небаганно панує над будь-якими правовими явищами внаслідок їх соціального характеру: адже право звернене до людей і регламентує людські взаємовідносини, тобто соціальні зв'язки. З іншого боку, цивілізація створює певні механізми, що дозволяють адекватно сприймати час і управляти ним⁷.

Дія нормативно-правових актів відображає процес їх функціонування в суспільстві. Постановка проблеми про дію нормативно-правових актів у часі тим самим відображає необхідний етап розвитку закономірностей правового регулювання суспільних відносин. Це є зрозумілим, адже реалізуючи будь-яку свою функцію, право завжди визначає міру, обсяг належної поведінки, визначає правове становище людей та наділяє їх правами та обов'язками у відносинах між собою та державою⁸. Тому, багато властивостей правових норм та результати їх застосування не можуть бути правильно зрозумілими без аналізу їх дії.

Зміни, спрямовані на ефективну реалізацію правових норм, активізували інтерес до проблем часової характеристики дії нормативно-правових актів, дали можливість визначити новий рівень розуміння, виробили нові підходи до вирішення актуальних проблем дії нормативно-правових актів у часі. Необхідно погодитися з тим, що вихід із кризи соціально-наукового знання закономірно витікає із ново-

го правильного розуміння суспільства, структурних змін, які в ньому відбуваються в силу тих чи інших історичних причин⁹.

Як слушно зауважує М.О. Теплюк, питання ефективності реалізації норм права, тобто реальної дії права в суспільстві, з давніх часів було предметом уваги теоретиків, проте і сьогодні навколо цієї проблеми ведуться дискусії, зумовлені головним чином браком єдності розуміння самого поняття права¹⁰. Тому, ми не будемо відходити від конкретного питання дослідження та поглиблюватись у різноманітні підходи до розуміння проблеми дії права, торкнемося лише тих її сторін, що пов'язані з дією нормативно-правових актів у часі.

Згідно з енциклопедичними джерелами поняття «дія» в його філософському значенні вживається, як «буття», «функціонування». Що стосується юридичного значення, то дія (англ. action / act) – в праві юридичний факт, який виникає з волі людей, тобто є волевиявленням, що тягне виникнення, зміну чи припинення правових відносин, залежно від відповідності чи невідповідності праву¹¹. В українській літературі і законодавстві поряд із поняттям «дія» використовують поняття «сила» і «чинність», які стосуються нормативно-правового акта і часто розглядаються як синоніми, що вбачається термінологічним перекичуванням, оскільки «сила» і «дія» – взаємопов'язані, але не тотожні поняття¹².

Дія закону – стан функціонування приписів закону (нормативного акту) в певний період часу, тобто від часу вступу в дію до часу припинення дії¹³. Л.В. Гульченко визначає дію закону, як фактичне виконання тих приписів, що вказані в законі. При цьому зазначаючи, що юридичною передумовою дії закону є чинність закону, яка означає наявність в останнього юридичної сили і надає закону властивість нормативної обов'язковості в системі законодавства¹⁴.

Із широкого масиву точок зору привертає увагу позиція М.О. Теплюка, який відзначає, що логіка пізнання феномена дії закону включає, як необхідні моменти з'ясування, по перше, того, що означає «дія права»; по друге, співвідношення права і закону в сукупності їх дії; по третє, загальносоціальних аспектів дії закону і виокремлення з них правових аспектів дії закону. Науковець переконалий, що тільки з'ясування вказаних моментів дасть змогу сформулювати теоретико-правове поняття «дії закону»¹⁵. Відповідно, у нас не викликає сумніву, що зазначений спосіб можна застосувати і до пізнання дії й інших нормативно-правових актів. Оскільки, закон хоч і має вищу юридичну силу та регулює найважливіші питання суспільного життя, все ж має багато спільних ознак з іншими нормативно-правовими актами, які, в свою чергу, відіграють не менш важливу роль у врегулюванні суспільних відносин.

У теорії права часто трапляється змішання понять «дія права» та «дія нормативно-правового акта», фактичне зведення дії права до дії нормативно-правового акта. При цьому ігнорується той факт, що правове регулювання не обмежується тільки нормативними актами, а в значно більшій кількості порівняно з ними воно включає індивідуальні правові акти, які також впливають на поведінку людей у процесі її правового регулювання і, поза сумнівом, є проявом дії права¹⁶. Не можна ототожнювати поняття «дія права» та «дія нормативно-правового акта», між ними існують суттєві відмінності саме юридичного характеру. Крім того, в правовому статизмі дія права зводиться до дії нормативно-правових актів, передусім законів. Та «дія» в даному випадку виступає лише як метафора, оскільки під нею розуміється наявність у нормативно-правового акту юридичної сили, що дозволяє вважати його обов'язковим для всіх суб'єктів, яким цей акт адресується з певного моменту у визначених територіальних кордонах¹⁷.

Юридична сила нормативно-правових актів виражає здатність акту діяти та

вказує на його державно-вольове визнання. Та, нажаль, в Україні на законодавчому рівні не визначено поняття «дія нормативно-правових актів» не кажучи вже про поняття «дія нормативно-правових актів у часі». Разом з тим, і в юридичній літературі ці поняття не набули чіткого визначення. Більш вдале визначення дії нормативно-правового акта наведено Р.А. Ромашовим, Н.М. Пархоменко, С.М. Легушою та Г.Н. Муртазаєвою: «Дія нормативно-правового акта – динамічна характеристика процесу реалізації приписів нормативно-правових актів, що складається із сукупності зовнішніх факторів, які здійснюють регулятивний вплив нормативно-правового акта на врегульовані ним суспільні відносини¹⁸. А рівень досягнення правових цілей в дії нормативно-правових актів в різноманітних сферах правової регуляції показує ефективність дії права.

Беззаперечно, погоджуючись із наведеною точкою зору, слід навести й інші міркування в розрізі останнього судження, зокрема О.С. Стащенком зазначає: «Дія нормативно-правових актів – це не завжди ще реалізація їх приписів, але у всіх випадках юридична можливість такої реалізації. Це шляхи і форми їх впливу на суспільні відносини, тобто більш ширше поняття, ніж реалізація. Але реалізація приписів нормативно-правових актів – це більш високий ступінь їх дії, функціонування»¹⁹.

Дія норми права виражає сутність права, іншими словами можна сказати, що саме існування права проявляється в його дії. Проблему дії нормативно-правових актів у часі в юридичній літературі можна розглядати в розрізі проблеми дії права, яка є більш ширшою за змістом. Призначення категорії «дія права» полягає в тому, щоб відобразити всі можливі форми прояву права. Та, нажаль, в силу складності та багатоаспектності розуміння феномену права, на сьогоднішній день залишається нерозв'язаною проблема визначення змісту дії права. Серед напрацьованих авторів дисертацій та монографій на тему дії права, виділяється думка Н.М. Оніщенко, на переконання якої, дія права – це змістовно-динамічна складова права, яка характеризує фактичну реалізацію його властивостей здійснювати регулятивний (спеціально-юридичний), інформаційно-психологічний (мотиваційний), виховний (ідеологічний, педагогічний) та соціальний вплив на учасників суспільних відносин²⁰.

Зупиняючись на з'ясуванні поняття та змісту «дії права», її розмежуванні та співвідношенні з іншими правовими категоріями, слід звернути увагу на монографічне дослідження В.І. Гоймана «Действие права (методологический анализ)». На думку науковця, дія права – це властивість (спроможність) права впливати на особистість, людську спільноту і внаслідок цього забезпечувати правомірний характер їхньої діяльності та вчинків і на цій основі сприяти затвердженню реального верховенства права в суспільних відносинах²¹. Саме через нормативно-правові акти, як офіційні акти волевиявлення здійснюється такий вплив, встановлюються межі функціонування виражених в актах норм.

Беручи до уваги ракурс часової характеристики дії права, беззаперечним є те, що дія права в часі розпочинається ще до появи законодавчо закріпленої волі держави, оскільки право спонукає до дії законодавчий орган і вимагає свого закріплення в нормативно-правовому акті. Лише після цього актуального характеру набирає дія нормативно-правового акта, який є офіційною формою прояву дії права.

На думку В.С. Нерсисянца, дія права – це сукупність всіх форм прояву його юридичної сили. Під юридичною силою професор має на увазі офіційну, державно-владну загальнообов'язковість і самих норм права, і прийнятих на їх основі нормативно-правових актів, і права в цілому як системи норм²².

Поряд з цим М.О. Теплюк дійшов до висновку, що дія права є двоїстим процесом, в єдиній дії права розрізняються два аспекти. З одного боку, закон встановлюється для всіх суб'єктів суспільних відносин, він діє як на громадян та юридичних осіб, так і на посадових осіб публічної влади, підпорядковуючи поведінку всіх суб'єктів, як результат функціонування існуючої нормативно-правової системи (об'єктивна дія). З іншого боку, утвердження і підтримання системи правовідносин як необхідного правопорядку – це такий аспект дії права, що неможливий без юридичної діяльності суб'єкта влади (суб'єктивна дія права). При цьому науковець наголошує, що об'єктивна дія права зводиться фактично до дії «об'єктивного права» або нормативно-правової сторони права на суб'єктів суспільних відносин, що по суті виступає як дія закону²³.

В енциклопедичній літературі дія права визначається як фактичний вплив права на суспільні відносини з метою їх упорядкування. Реальна дія права, зазначає Л.О. Макаренко, пов'язується з чітким визначенням часових суб'єктивних та територіальних меж. Оскільки право має формальний вираз і закріплюється юридичними документами, то йдеться про дію нормативно-правових актів. Вона обмежена: а) дією у часі, тобто строком дії або часом, протягом якого нормативно-правовий акт має юридичну силу; б) простором, на який поширюється дія нормативно-правового акта; в) колом осіб, які підпадають під дію нормативно-правового акта, тобто в яких на підставі цього акта виникають конкретні юридичні права та обов'язки²⁴.

Проте, за словами М.О. Теплюка, визначення дії права як дії нормативно-правових актів, що обмежена у просторі, часі та за колом осіб, які підпадають під дію нормативно-правового акта, тобто в яких на підставі цього акта виникають конкретні юридичні права та обов'язки, запропоноване в енциклопедичній літературі, насправді означає не дію взагалі права, як такого, а саме об'єктивну дію права як дії закону, причому закону «в широкому розумінні»²⁵.

Отже, дія нормативно-правових актів у часі являє собою одну із складових правової реальності, яка постійно перебуває у взаємозв'язку з дією права, становить її об'єктивну сторону. Дія права є безперервним процесом поширення правових приписів нормативно-правових актів на фізичних та юридичних осіб, життєві ситуації, конкретних об'єктів права, без якого неможливе регулювання відносин у суспільстві.

Деякі автори розглядають дію права в широкому та вузькому значеннях. У вузькому або власному розумінні дія права означає обов'язковість правових норм, дійсність їх вимог; вона не обов'язково втілюється в реальній поведінці учасників суспільних відносин. Дія норм права у часі, у просторі та по колу осіб – це і є конкретний вияв дії права у власному значенні²⁶. М.М. Рассалов характеризує дію права, виходячи із концепції діяльності в сфері права та розуміє зазначену категорію як різносторонній регулятивний вплив на суспільні відносини в межах території держави, певного часу та кола суб'єктів²⁷.

Виходячи з логіки окресленого вище та враховуючи те, що функціональна дія нормативно-правового акта обмежена трьома параметрами: дією в часі, просторі та за колом осіб, доходимо висновку, що дія нормативно-правового акта в часі являє собою певну форму часового прояву дії права.

Нормативно-правовий акт постійно знаходиться в процесі становлення, переходячи з одного якісного стану в другий, послідовно проходячи ряд стадій чи етапів становлення²⁸. Особливість нормативно-правових актів полягає в тому, що будучи носіями правових норм, вони мають загальний характер дії, поширюються на певне коло суб'єктів, відповідну територію та застосовуються в певний проміжок часу.

Первинною, основною умовою правового регулювання є чітке встановлення меж дії нормативно-правових актів. Необхідність в цьому викликана тим, що кожний нормативний акт певним чином виданий, колись припиняє свою дію. Від того, коли вступає в дію нормативний акт, певною мірою залежить ефективність юридичних норм. З межами дії нормативних актів пов'язане і здійснення вимог законності. Ці межі повинні бути регламентовані таким чином, щоб прийняті нормативні акти своєчасно впроваджувалися в дію, старі відмінялися, суворо визначалась їх субординація, не допускалися випадки довільного застосування акта²⁹.

Отже, дію нормативно-правового акта в часі можна розглядати і як юридичний стан, що охоплює: момент набрання чинності нормативно-правовим актом; період, протягом якого нормативно-правовий акт здійснює фактичний вплив на суспільні відносини; момент втрати нормативно-правовим актом законної сили; спрямованість дії нормативно-правового акту в часі. Таким чином, формулюючи поняття дії нормативно-правових актів у часі, ми можемо прослідкувати логічний ланцюжок прояву права, де дія нормативно-правового акта в часі є темпоральною функцією дії нормативно-правового акта, а сама дія нормативно-правового акта зводиться до об'єктивної дії права.

На нашу думку, дія нормативно-правових актів у часі – це динамічний процес реалізації приписів, які містяться в нормативно-правових актах, конкретний вияв права у власному значенні, сукупність зовнішніх чинників, які здійснюють вплив на свідомість та поведінку суб'єктів, та без яких було б неможливим існування правової держави. Реалізація нормативно-правових актів є загалом дією права в суспільстві, а часові межі дії нормативно-правових актів визначають можливість нормативного втручання держави у суспільні відносини, з огляду на їх часові характеристики.

Охарактеризований понятійно-категорійний апарат дії нормативно-правових актів у часі дає право досліднику оперувати даним матеріалом для більш змістовного аналізу, обробки та оцінки практичного матеріалу; підтверджує важливість закріплення на законодавчому рівні поняття «дія нормативно-правових актів» та «дія нормативно-правових актів у часі».

1. *Юридична енциклопедія: У 6 т. – К.: Укр. енцикл ім. М.П. Бажана, – Т. 2 / Редкол.: Шемшученко Ю.С. (голова) та ін., 1998. – С. 386.* 2. *Бержель Ж.-Л.* Общая теория права / Под. общ. ред. В.И. Даниленко; пер. с фр. – М.: NOTA BENE, 2000. – С. 196–197. 3. *Актуальні проблеми юридичної науки: Збірник тез Міжнародної наукової конференції «Восьмі юридичні читання», 13–14 лист. 2009 р.– Х.: Вид. Хмельницького університету управління та права, 2009. – С. 115–116.* 4. *Анисов А.М.* Свойства времени // *Логические исследования.* – 2001. – Вып. 8. – С. 5–25. 5. *Тилле А.О.* Время, пространство, закон. Действие советского закона во времени и пространстве. – М.: Юридическая литература, 1965. – С. 22. 6. *Гетманцев О.В., Гетманцев М.О.* Дія в часі нормативно-правових актів, що застосовуються судом при здійсненні правосуддя в цивільних справах // *Юридична Україна.* – 2010. – № 6. – С. 67–73. 7. *Онисьченко Н.М.* Проблеми сприйняття права в умовах демократичного розвитку (просторові, часові та соціальні характеристики) // *Правова держава: Щорічник наукових праць.* – Вып. 19. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2008. – С. 45–53. 8. *Стащенко О.С.* До питання про природу соціального механізму дії права // *Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки.* – Вып. 46. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2009. – С. 106–111. 9. *Трофимов В.В.* Правовая жизнь: теоретические и социально-философские проблемы исследования // *Правовая политика и правовая жизнь.* – 2003. – № 4. – С. 124–133. 10. *Теплюк М.О.* Дія права і дія закону в сучасному аспекті правового розуміння // *Право України.* – 2010. – № 4. – С. 182–189.

11. Тихомиров М.Ю., Тихомирова Л.В. Юридическая энциклопедия. – М.: Юринформ-центр, 2002. – С. 228. 12. *Оборотов И.Г.* Темпоральні грані права: Монографія. – Миколаїв: ТОВ «Фірма «Іліон», 2009 – С. 98. 13. *Юридический* научно-практический словарь-справочник: основные термины и понятия / О.Ф. Скакун, Д.А. Бондаренко. – Х.: Эспада, 2007. – С. 63. 14. *Гульченко Л.В.* Чинність як передумова дії закону // *Правова держава: Щорічник наукових праць.* – Вип. 18. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корещького НАН України, 2007. – С. 512–519. 15. *Теплюк М.О., Ющук О.І.* Введення в дію законів України: питання теорії та практики. – К.: Парламентське видавництво, 2011. – С. 7. 16. *Теплюк М.О.* Цит. праця. – С. 189. 17. *Легуша С.М.* Реалізація та дія права: проблеми співвідношення та взаємозв'язку // *Часопис Київського університету права. Український науково-теоретичний часопис.* – 2006. – № 4. – С. 24–28. 18. Теорія держави та права: Навч. посіб. / Ромашов Р.А., Пархоменко Н.М., Легуша С.М., Муртазаєва Г.Н. – К.: КЮІ МВС, 2005. – С. 62. 19. *Стаценко О.С.* Цит. праця. – С. 109. 20. *Дія права: інтегративний аспект: Монографія / Кол. авторів; Відп. ред. Н.М. Оніщенко.* – К.: Вид-во «Юридична думка», 2010. – С. 5. 21. *Гойман В.И.* Действие права (методологический анализ): Автореф. дис. ... докт. юрид. наук. – М., 1992. – С. 22–23. 22. *Нерсисянц В.С.* Общая теория права и государства. – М.: НОРМА, 2001. – С. 475. 23. *Теплюк М.О.* Дія закону в контексті дії права // *Держава і право у світлі сучасної юридичної думки: Зб. наук. праць на пошану академіка Ю.С. Шемшученка. До 75-річчя від дня народження.* – К.: Юридична думка, 2010. – С. 105–115. 24. *Юридична* енциклопедія: У 6 т. — С. 215. 25. *Теплюк М.О.* Цит. праця. – С. 114. 26. *Теплюк М.О.* Цит. праця. – С. 183. 27. *Тарахонич Т.І.* Загальнотеоретичні засади дії права в аспекті його співвідношення з суміжними правовими категоріями // *Держава і право: Зб. наук. праць: Юридичні і політичні науки.* – Вип. 46. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корещького НАН України, 2009. – С. 3–8. 28. *Оборотов И.Г.* Нормативно-правовой акт: время жизни // *Юридический вестник.* – 2006. – № 3. – С. 90–93. 29. *Макаренко Л.О.* Дія нормативних актів: проблеми теорії та практики // *Держава і право: Зб. наук. праць: Юридичні і політичні науки.* – Вип. 4. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корещького НАН України, 1999. – С. 15–21.